

COMENTARII PRIVIND REFOLOSIREA
MONUMENTELOR FUNERARE ROMANE ÎN
ZIDURILE CASTRELOR AUXILIARE DIN DACIA

Dumitru Protase

Cuvinte cheie: reutilizare, monument funerar, castru auxiliar

Mots clé: réutilisation, monument funéraire, camps auxiliaires.

***Résumé:** L'auteur aborde généralement la question et fait des commentaires amples au sujet de cette pratique, présente partout en Dacie romaine.*

On constate que les monuments respectifs (inscriptions et sculptures) ont été presque toujours fracturés et puis utilisés premièrement aux réparations des murs d'enceinte, des portes et bastions, mais aussi aux bâtiments de l'intérieur des camps. À coup sûr les tombes et les pierres funéraires ont été abandonnées par leurs fouilles, c'est pourquoi on peut croire qu'il ne s'agissait pas d'une profanation, cette pratique étant généralisée.

Puisque les monuments funéraires sont dépourvus d'éléments chronologiques, la datation de leurs réutilisation reste difficile et interprétable. Mais la fracture systématique et leurs présence dans les camps comme matériau de construction, plaident avant tout pour l'époque de la province et au minimum pour la période postromaine.

On considère que deux sont les causes des réutilisations: les destructions des ataqes barbares et aussi la nécessité d'entretien courant des murs.

Pentru specialiștii care au făcut cercetări arheologice la castru romane din Dacia sau în alte provincii ale Imperiului este notoriu faptul că numeroase monumente litice romane- cu precădere funerare, dar și onorifice sau votive- au fost luate din locul lor inițial, fragmentate și reutilizate frecvent la repararea lagărelor de trupe auxiliare, atât în interior, cât și pe limes. Nici castru de legiune nu fac excepție, dar în comunicarea de față ne vom limita la cele auxiliare, examinând în primul rând sculpturile și inscripțiile funerare din castru de la Brâncovenești și Ilișua, precum și din alte castru auxiliare, unde ele au apărut în număr mai mare. În legătură cu acestea, vom recurge, însă, la unele observații și constatări ori chiar la câteva sugestii, eventual utile în cercetările viitoare ale fenomenului, căci de un veritabil fenomen este vorba.

Înainte de toate, însă, trebuie făcută precizarea că primul cercetător care a abordat și tratat în mod critic, problema prezenței monumentelor romane (votive, onorare, funerare) reutilizate ca material de construcție în castele romane din toată Dacia, este Peter Hügél, actualul director al Muzeului din Arad. În teza sa de doctorat, elaborată sub îndrumarea subsemnatului și tipărită la scurt timp după susținere, într-un capitol special, autorul a reușit să pună la punct întreaga chestiune și să analizeze atent situațiile de la castele din întreaga provincie. Este și va rămâne o cercetare de referință pentru Dacia Romană, dar- așa cum e firesc- studiile și cercetările viitoare vor aduce noi contribuții.

Mai întâi și în esență ne vom raporta la cercetările noastre, efectuate timp de peste 30 de ani, în castele de la Brâncovenești (jud. Mureș) și Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud), unde s-au descoperit, fracturate, peste 70 de monumente funerare, refolosite la reparații, în ziduri.

La Brâncovenești, după cum de mult se știe, pe bernă, dar mai ales în primul șanț de apărare al castrului, în față, la stânga și la dreapta porții *decumana*, în săpăturile din anii 1970-1973, s-au găsit, aruncate grămadă, 43 bucăți de sculpturi și inscripții funerare. Aproape toate sunt *stellae* și pereți de *aedicula*. Pe unele se mai păstrau resturi de mortar, pe altele nu. Am apreciat și apreciem în continuare că monumentele au fost luate din cimitir, în antichitate, sparte în bucăți potrivite, cu care s-au reparat zidurile castrului. Aruncarea lor în șanț nu putem ști sigur când a avut loc, dar se pare că operația aceasta s-a făcut sistematic în secolele XVII-XVIII, cu prilejul unor demolări ale zidurilor de incintă ale castrului de către proprietarii castelului feudal, în grădina căruia se găseau și se mai găsesc ruinele castrului roman. Împreună cu monumentele se aflau și blocuri mai mici sau mai mari de piatră fasonată, anepigrafice și nesculptate, precum și cioburi de vase romane. Un indiciu pentru scoaterea din ziduri și aruncarea monumentelor în șanț, în evul mediu, nu în antichitate, îl constituie și depunerea naturală pe fundul șanțului a unui strat de pământ fără resturi arheologice („curat”), gros de 50-60 cm, peste care se aflau toate materialele respective. Pe de altă parte, însăși fragmentarea sistematică a tuturor pieselor și urmele de mortar pe suprafața unora dintre acestea pledează pentru refolosirea lor în reparații la zidurile castrului: incintă, porți, turnuri etc.

Deoarece nici măcar unul dintre monumente nu conține date cronologice, întrucât avem de a face cu sculpturi și inscripții funerare, lipsite de asemenea elemente, datarea luării lor din cimitir și a încastrării în diferitele puncte murale rămâne în sfera conjuncturilor. Totuși, este de admis că reparațiile puteau fi efectuate atât în cadrul întreținerii curente a zidurilor, cât și din cauza stricăciunilor cauzate de atacuri externe asupra Daciei, cum au fost cele ale marcomanilor, costobocilor, carpilor și ale altor daci liberi. Acestea- deși nu există date precise- au putut afecta și părțile nordice ale provinciei. Separarea materialului utilizat în funcție de cele două cauzalități apare extrem de dificilă, dacă nu chiar imposibilă, iar admiterea

numai a uneia dintre ele credem că este chiar improbabilă. Oricum, precizăm că în trecut drept cauză a stricăciunilor murale castrense s-au considerat a fi, exclusiv sau aproape exclusiv, evenimente politico-militare, ignorându-se procesul natural de uzură și deteriorare a zidurilor. Deoarece castrul de piatră de la Brâncovenești pare să fi fost construit (pe locul celui vechi de pământ) abia sub domnia lui Marcus Aurelius (161-180), rezultă de la sine că repararea zidurilor, ca rezultat al degradărilor firești, nu era necesară mai devreme de sfârșitul secolului al II-lea sau chiar mai târziu. În acest context, trebuie avută în vedere și datarea reparațiilor necesitate de evenimentele militare cunoscute istoric în a doua jumătate a secolului al II-lea sau mai ales în prima jumătate a veacului următor.

Concluzia care se desprinde din situația și datele menționate este clară: nu avem certitudinea datei și cauzei precise a deteriorărilor și reparațiilor. Sigur rămâne faptul că monumentele au fost luate din necropola castrului, fragmentele adecvate și folosite la înlăturarea stricăciunilor existente. Pentru a putea spune când și în ce împrejurări s-au produs acestea, este nevoie de un context special sau de obiecte cu putere de datare restrânsă (fibule, inscripții databile, monede, *terra sigillata*), găsite în situații lămuritoare. Or, la Brâncovenești lipsește cu totul așa ceva. Ne-am putea gândi și la perioada postromană, dar este greu de susținut că într-un castru de pe limes abandonat de romani- unde nu s-au găsit materiale databile post-provincie, ca dovadă a unei locuiri civile în continuare- s-au mai făcut reparații. Pe de altă parte, o eventuală acțiune de caracter creștin, prin secolul al IV-lea, de a fi distruse și înlăturate monumentele păgâne, considerăm că este dificil de luat în calcul.

În mod firesc se naște întrebarea: cum a putut recurge autoritatea militară romană la monumente funerare din propria necropolă, pe care le-a spart și le-a folosit ca materiale de construcție, când la romani exista, precum se știe, un foarte dezvoltat cult al morților? S-a comis oare o profanare? Este greu de spus. Cert este că ne găsim nu în fața unui fapt izolat, ci a unui adevărat fenomen- așa cum am amintit chiar de la început- care necesită o explicație.

Este știut că în Dacia Romană din cele peste 80 de necropole de pe lângă castrele auxiliare și așezărilor lor civile (*vici militares*) doar câteva au fost identificate pe teren, dar nici măcar una, până acum, nu s-a cercetat in extenso. De aceea, în judecarea fenomenului la care ne raportăm trebuie să apelăm la explicații de natură logică, la ipoteze, chiar dacă acestea au la bază și date concrete, dar nu suficiente, sub raportul exigenței documentare. În aceste condiții, rezultă clar că monumentele funerare (edicule, stele, altare) au putut fi scoase din cimitir- în scopuri militare constructive- numai după ce mormintele respective au fost abandonate și au căzut în paragină, iar pietrele funerare și-au pierdut rostul și semnificația. Nu trebuie pierdut din vedere și situațiile la care ne referim le întâlnim în mediul militar (dar nu numai), unde, prin transferul trupelor și militarilor dintr-un loc în altul, prin mutarea veteranilor ori rămânerea unor familii fără urmași etc., mormintele acestora erau neîngrijite și

uitate, monumentele funerare devenind în cimitir un material de prisos, la îndemână pentru alte întrebări. În asemenea împrejurări, rămâne sub semnul întrebării, dacă refolosirea acestora la un obiectiv militar, în caz de nevoie, era considerat atunci o profanare, din moment ce, azi, se constată, că, în epocă, era de fapt o practică generalizată. În acest context nu se poate trece cu vederea nici pragmatismul general roman, mai ales cel militar, și nici consemnarea din dreptul roman că „necitas non cognoscit legem; lex est necitas”. Deci, explicația desacralizării există.

La castrul de la Ilișua, K. Torma a descoperit și publicat, printre altele, și 49 de inscripții (33 funerare, 10 votive și 4 onorare), la care se adaugă două altare funerare, întregi, scoase din zona porții *decumana* de către doi localnici, în anul 1948 și recuperate apoi de noi, în 1951. Dintre inscripțiile funerare un număr de 19 s-au găsit pe locul unde se presupune că s-ar afla necropola antică. Din datele consemnate de K. Torma reiese că 14 inscripții funerare, toate fragmentare, s-au găsit în următoarele locuri din castru: lângă zidurile incintei de N, S și E 8, lângă colțurile de NE și SE 7, la *porta pr. Sinistra* și *pr. Dextra* 2. Trebuie luate în calcul aici și cele două altare menționate. La *valetudinarium* au apărut de asemenea fragmente de inscripții funerare. Nicio epigrafă nu conține elemente de datare precisă, dar toate pot fi încadrate cronologic între domniile lui Hadrian și Decius. Deși nu se certifică, dacă pe piesele respective se aflau ori nu urme de mortar- probabil, pentru că nu exista atare preocupare- totuși locul de găsim și spargere constantă a pietrelor funerare indică indubitabil refolosirea lor în ziduri.

Castrul de piatră de la Ilișua fiind construit cel mai devreme sub domnia lui Antoninus Pius de *ala I Tungrorum Frontoniana*, se poate aprecia că el nu avea nevoie de reparații în procesul de întreținere, decât spre sfârșitul secolului al II-lea. Dacă, însă, stricăciunile și reparațiile se leagă și de evenimentele politico-militare, atunci atacurile marcomanice și cele din prima jumătate a secolului al III-lea nu trebuie deloc ignorate sau minimalizate, în această sferă de cauzalități. Deoarece în castrul de la Ilișua, în a doua jumătate a secolului al III-lea, s-a instalat și a locuit o comunitate de daci liberi, nu se exclude cel puțin teoretic, probabilitatea că și ei au putut efectua unele reparații și blocări de porți. Reiese că și în acest castru monumentele funerare au fost în mod sigur întrebuințate la ziduri în perioada romană, atât la întreținerea curentă, cât și la reparații după deteriorări pricinuite de atacuri barbare.

Aceeași problematică ne întâmpină și în cazul castrului roman de la Romita (jud. Sălaj), pe limesul de vest al provinciei. Aici s-au descoperit 30 de fragmente de monumente funerare (stele și pereți de *aedicula*), folosite ca material de construcție sau reparație la bastioanele porților *praetoria* și *principalis sinistra*, precum și în alte puncte, neprecizate, de pe traseul incintei. Castrul de piatră pare a fi construit aici, pe locul celui de pământ, sub domnia lui Antoninus Pius. Vestigii postromane nu s-au descoperit. Locul unde se află cimitirul castrului și al așezării nu se cunoaște, dar se bănuiește a fi în perimetrul cimitirului actual.

De la Gherla, castrul de interior, la început de pământ și apoi de piatră, se cunosc peste 20 de fragmente de monumente funerare, provenite din castru. Ele au fost utilizate în scopuri constructive, neprecizate, dar în mod sigur la zidărie. Este vorba de un *cippus* funerar, 10 fragmente din pereți de *aedicula* și alte 12 din stele funerare. Castrul de piatră, pe locul celui de pământ, s-a ridicat la sfârșitul domniei lui Hadrian sau pe timpul lui Antoninus Pius. Locul necropolei romane încă nu s-a indicat pe teren, dar se presupune că se găsește în imediata apropiere, în stânga Someșului Mic.

La castrul mare de concentrare de trupe auxiliare de la *Tibiscum* (Jupa, jud. Timiș), s-au descoperit- majoritatea în cursul unor cercetări sistematice- 36 de inscripții funerare, toate fragmentare. Acestea sunt stele și câteva altare. Interesant că pereții de *aedicula* lipsesc. Cele mai multe piese s-au găsit de-a lungul zidului de est al incintei. Altele se aflau și în șanțul de apărare, la turnuri de poartă și lângă bastioane de colț. Dacă pe aceste monumente epigrafice, toate deliberat fragmentate, se mai păstrează ori nu urme de mortar, nu se menționează, considerându-se probabil normal că ele fuseseră încastrate în ziduri.

La situația din castele romane asupra cărora am insistat în rândurile precedente, se poate adăuga situația din alte 17 caste auxiliare, aflate la lista celor înregistrate și studiate de Peter Hügel, unde se dezbate amplu- pentru prima oară, cum am spus deja- problematica bordată și în prezenta noastră comunicare. Acolo se iau în calcul circa 300 de inscripții și sculpturi romane re folosite (80% funerare, 11% votive, 9% onorare), precizându-se că dintre ele abia 5% sunt databile, iar dintre acestea peste 50% se pot plasa cronologic în secolul al II-lea. Cea mai timpurie este de la Hadrian (castrul de la Inlăceni) și cea mai târzie datează din timpul domniei lui Filip Arabul (*Porolissum*). Interesant că nici Brâncovenești, nici Ilișua, nici *Tibiscum* nu figurează la refolosiri sigure, ci numai posibile. Din cele 21 de localități înregistrate, doar 5 apar cu reutilizări, afirmându-se că „nu există nicio dovadă certă că monumentele funerare ar fi fost folosite ca material de construcție în vremea provinciei”. Autorul înclină în general pentru re folosire în perioada post romană.

Ținând cont de unele constatări și concluzii la care s-a oprit autorul citat, după a sa temeinică investigație și pertinentă analiză, vom formula în continuare unele opinii privitoare la monumentele funerare descoperite la caste, opinii bazate pe experiența noastră în materie și pe documentația existentă în momentul de față.

Este în afara oricărui dubiu că aici ne aflăm, *volens-nolens*, în cadrul unui relativism de natură cronologică, determinat de faptul că sculpturile și inscripțiile funerare nu conțin elemente de datare restrânsă. Rareori, însă, carența aceasta este înlăturată, când apar în asociere și monumente onorare sau votive cu conținut precis databil. Intervine apoi fireasca și obligatoria datare *post quem*, care se stabilește arbitrar, mai scurtă sau mai lungă, în funcție de diferiți factori, prezente fiind uneori și anumite tendențiozități. Oricum, în situația dată, se poate afirma că re folosirea certă

a acestei categorii de monumente ca material pentru reparații, refaceri, completări, în caste, totdeauna când au apărut nevoi stringente, se poate data cu precădere în plină epocă romană (secolele II-III) și mult mai rar sau extrem de rar și în perioada prostprovincială. Aici rămâne de văzut și de judecat, la fiecare caz în parte, calitatea și locul de reutilizare: blocaje de porți, adăugiri și refaceri la turnuri de curtină, de colț ori de poartă, incintă și clădiri interioare. Că avem de a face cu reutilizări constructive, de mică amploare, este un fapt indiscutabil, dovedit de fragmentarea pieselor, urmele de mortar menționate uneori pe ele, locul de găsim în perimetrul castrelor și chiar de raționamentul logic. Folosirea monumentelor funerare, ca și a celor votive sau onorare, la reparații necesitate de stricăciuni produse de atacurile barbare- cum în general se susținea în trecut- nu poate fi exclusă. Dar această explicație se cere dublată și de refolosiri la întreținerea curentă a zidurilor și a clădirilor din interiorul castrelor, așa cum justificat se apreciază în ultima vreme. Ambele explicații, cu discernământ argumentate, se dovedește că reflectă un adevăr istoric.

BIBLIOGRAFIE

- Doina Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994, p. 27-60.
- P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius-Aurelian)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 74-78 și 214-219 (cu bibliografia problemei).
- M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, p. 234, 443.
- Al. V. Matei, I. Bajusz, *Castrul roman de la Romita-Certiae*, Zalău, 1997, p. 130-131.
- D. Protase, *Două inscripții latine inedite de la Ilișua*, în MCA, IV, 1957, p. 319-322; idem, *Orizonturi daco-romane*, vol. II, Cluj-Napoca, 2005, p. 42-45.
- D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, *Castrul roman de la Gherla*, Timișoara, 2008.
- D. Protase, A. Zrinyi, *Monumente epigrafice și sculpturale din castrul roman de la Brâncovenești (jud. Mureș)*, EphNap, II, 1992, p. 95-110.
- D. Protase, A. Zrinyi, *Castrul roman de la Brâncovenești*, Târgu Mureș, 1994, p. 36-47.
- D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman de la Ilișua*, Bistrița, 1997, p. 52.
- I. I. Russu, în IDR, III/1, București, 1977, p. 176-223.
- K. Torma, *Az Alsó-Ilosvai római állótábor és műemlékei*, în EME, III, 1864-1865, p. 10-67.
- R. Zegreanu, *Tipuri de monumente sculpturale romane necunoscute de la Gherla*, în RevBistriței, XXI/1, 2007, p. 255-268.